

Muhteva, Sihat ve Mesajları Açısından Bursa Ulucami'de Yer Alan Hadisler

Salih KARACABEY*

Özet

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden itibaren ibadethâne olarak inşa edilen camiler, aynı zamanda başta Kur'an ve sünnet'in öğretildiği yaygın öğretim kurumu olarak da kullanılmışlardır. İbadetleri gereği gibi yerine getirmeyi ve sosyal hayatta güzel ahlak ve dürüstlük üzerine kurulu yardımlaşma ve sosyal dayanışmayı teşvik eden nasihatler de camilerde icra edilen eğitim öğretim programları içerisinde değerlendirilebilir. Bunların dışında bazı camilerde tezyinat maksatlı yazılan yazılarda ayet ve hadislerden seçilenler de bu amaca hizmet ederler. Bursa Ulucami, çeşitli sebeplerle birçoğu yok olmasına rağmen, hem sayı hem de içerik olarak zengin hat eserlerine sahip camilerden biridir.

Her biri sanat değeri taşıyan hat örnekleriyle yazılmış hadisler, sadece muhtevaları ile değil, cami içerisinde seçilen yerleri ile de insanlara anlamlı mesajlar vermektedir. Bu durum müslümanların gönlündeki peygamber sevgisini ve sünneti günlük hayatlarına yansıtma isteklerindeki samimiyeti tespit bakımından da bir anlam ifade etmektedir.

* Doç. Dr., Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi, salihkaracabey@hotmail.com.

Abstract

Bursa Ulucami's Ehadith in Point of Content, Autenticity and Message

Since the migration of the Prophet of Islam Muhammad to al-Madina, the mosques, initially built as places of worship, have also used as institutes for mass education where the Qur'an and the prophetic tradition are taught. The sermons encouraging social cooperation and solidarity may also be considered educational program carried in the mosques. Moreover, the Qur'anic verses and the prophetic traditions, seen in the calligraphic writings on the walls of the mosques, aim at the same purpose. Bursa Ulucami is one of the mosques possessing the rich calligraphic writings, most of which have unfortunately not reached today.

The prophetic traditions written in an artistic calligraphy give expressive messages through their meanings and their places on the walls. This is important in that they show the love of the prophet in the hearts of the Muslims, and their sincerity in putting the prophetic traditions into practice.

Anahtar Kelimeler: Bursa Ulucami, hadis, tablo.

Key Words: Bursa Ulucami, hadith, calligraph.

Giriş

Hız. Âdem'den beri bütün dinlerde ve din mensubu kişilerin hayatında ibadethane önemli bir yer işgal etmiştir. Camiler, her ne kadar birinci ve öncelikli işlevleri itibarıyla Allah'a ibadet edilen bir mekân olsalar da; aynı zamanda eğitim-öğretim yapılan bir okul, yargılamaların yapıldığı bir mahkeme, savaş veya barış kararlarının alındığı bir karargâh ve sair devlet işlerinin yürütüldüğü idare merkezi gibi önemli işlevler de üstlenmiştir. Zaman içerisinde ortaya çıkan imkânlar çerçevesinde ibadethaneler bazı işlevlerini bu amaçla ihdas edilen kurumlara devretmişlerdir. Günümüzde ise sadece aslı görevini sürdürmekte, yani ibadethane olarak kullanılmaktadırlar.

Müslümanlar için camilerin ibadethane olmanın peşinden gelen en önemli fonksiyonu eğitim-öğretim kurumu olmasıdır. Her şeyden önce ibadetin öğretildiği ve ibadet eğitiminin yapıldığı en öncelikli mekân, tabiatıyla ibadethanedir. Bu konuda da müslümanların önündeki rol model Hız. Peygamber'dir. Mescid-i Nebî'nin, ibadetlerin yanında üstlendiği en yoğun ve önemli görev, örgün ve yaygın öğretimdir. Halkı İslâm ile tanışan bütün yerleşim birimlerinde inşa edilen her cami, işlev alanı olarak, Mescid-i Nebî örnek alınarak

kullanılmıştır.

Geçmişte ve günümüzde, İslâm dünyasında inşa edilen her caminin böylesine ortak özellikleri mevcut olmakla birlikte, aralarında bazı yönleriyle öne çıkanlar bulunmaktadır. Bursa'da bulunan Ulucami de bunlardan biridir. Bu makalede, Nebvî kültüre hizmet yönüyle Ulucami'nin duvarlarını ve sütunlarını süsleyen hadisler incelenecektir.

A. Ulucami'nin Tarihi ve Hadis Öğretimindeki Yeri

Osmanlı Devleti'nde inşa edilen ilk büyük cami olan Ulucami'de yer alan hadislerin değerlendirilmesine geçmeden önce, bu mabedin kısaca tarihine ve hadis öğretimindeki yerine temas etmek istiyoruz.

1. Tarihi

Bursa'da Osmanlılar tarafından yapılan ilk büyük cami olan, kapalı alan bakımından da altı yüzyıl boyunca en büyüğü olarak kalan Ulucami, Evliya Çelebi'nin ifadesi ile "*Bursa'nın Ayosofyası*"dır.¹

Yıldırım Bayezid tarafından 1396-1399 yılları arasında yaptırılan Ulucami, yirmi kubbeli olarak inşa edilmiştir. Dört duvarla çevrili enlemesine tertiplenmiş dikdörtgen bu binanın içine, on iki eş ayak oturtularak mekan yirmi eşit parçaya bölünmüştür.

Ulucami, kimi mutasavvıflarca İslâm dünyasının makamı en yüksek (Mescid-i Haram, Mescid-i Nebvî, Mescid-i Aksâ ve Şam'daki Ümeyye Camii'nden sonra) beşinci mabedi olarak kabul edilmiştir. Mimarının Ali Neccâr olduğu söylenen Ulucami'de, ilk cuma namazını Somuncu Baba kıldırılmıştır. İlk imamı ise *Mevlîd* yazarı Süleyman Çelebi olmuştur.

İnşasından henüz üç yıl sonra, 1402 tarihinde Yıldırım'ın Ankara Savaşı'nda Timur'a esir düşmesi neticesinde Ulucami, kısa bir süre ahır olarak kullanılmış, bundan yaklaşık on yıl sonra da (1413) Karamanoğlu Mehmet Bey'in Bursa'yı kuşatması sırasında cami yakılmıştır. Fetret devrinden sonra Osmanlıların ikinci kurucusu olarak da kabul edilen Çelebi Mehmed'in ciddi bir şekilde onardığı Ulucami, 1421 yılında tekrar ibadete açılmıştır. Cami, 1855 yılı büyük depremi, 1889 ve 1958 yıllarında vuku bulan yangınlarda da oldukça hasar görmüştür.

¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 29.

Caminin iki minaresi vardır. Bunlardan kuzeybatı köşesinde yer alan camiyle birlikte inşa edilmiş, kuzeydoğudaki ise muhtemelen Çelebi Mehmed devrinde yaptırılmıştır.

Ulucami'nin mihrabının sağında bulunan minber, Selçuklu üslûbunda bir eser olup künde-kârî tekniğiyle yapılmıştır. Dünyada benzeri bulunmayan bu minberi Mehmed bin Abdülaziz Dakîva'nın yaptığı, sağ yanındaki imzadan anlaşılmaktadır.

Müezzin mahfili 1549 yılında, yuvarlak ve yekpare yapılmış olan taş kürsüsü ise 1815'de inşa edilmiştir. Ortadaki kubbenin altında 18 köşeli bir şadırvan bulunur.

Caminin duvar ve sütunlarında yer alan iri yazılar, değişik hattatlar tarafından kaleme alınmıştır. Ulucami'yi diğer bütün büyük mabedlerden ayıran da bu hüsn-i hatlarıdır. Onu dünyanın en büyük hat sanatları müzesine dönüştüren bu yazılarda, onlarca stil kullanıldığı ifade edilmektedir. Duvarlarda asılı olarak yüzden fazla levha varken, bugün büyük bir bölümü mevcut bulunmamaktadır. 1855 depreminde bir hayli zarar gören hatlar, Sultan Abdülmecid tarafından hattat olarak görevlendirilen Şefik Bey ile Abdulfettah Efendi'nin titiz çalışmalarıyla onarılmış, ayrıca yeni hüsn-i hatlar da ilâve edilmiştir. Günümüzde Ulucami'de ikisi hanım 21 hattat tarafından, çoğunluğu ayet ve hadis olarak yazılmış 45 levha ile 87 duvar yazısı bulunmaktadır².

2. Hadis Öğretimindeki Yeri

Osmanlı devleti zamanında eğitim-öğretim, kurumsal olarak medreselerde yapılmakta idi. Örgün öğretim faaliyetlerini medreseler sürdürürken, halkın bilgilendirilmesinde ve eğitiminde camiler de önemli bir boşluğu dolduruyordu. Osmanlı devletinin sınırları içerisinde yaşayan halka yönelik olarak yürütülen din öğretim ve eğitimi faaliyetinde, illerin ve büyük ilçelerin bazı camileri etkin rol oynamıştır. Bursa'da Ulucami, Orhan Camii, Yeşil Cami, Emirsultan Camii, Hüdavendigar Camii gibi mabetler, yaygın din öğretiminin sistemli yapıldığı, düzenli olarak hadis derslerinin yürütüldüğü, camiler arasında yer almışlardır.

Camiler eğitim-öğretim faaliyetini sürdürürken sadece bir konuda veya bir alanda hizmet üretmek yerine, genel anlamda din eğitimi ve öğretimini amaç edinen bir program yürütmüştür. Çünkü din, toplumun kültürel yapısını oluşturan, düzenleyen ve dönüştüren faktörlerin başında yer almaktadır. Dini tebliğ etmekle

² Bursa Ulucami'i hakkında geniş bilgi için bkz. Baykal, Kazım, *Bursa'da Ulucami*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1950; Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, 3. bs., Bursa 1993, s.100-102.

görevli olan peygamber, aynı zamanda onu yaşayarak ve anlatarak beyan etmek yükümlülüğünü de taşımaktadır. Dolayısıyla kültürel değişimde en büyük pay peygamberlerindir. Son Peygamber Hz. Muhammed (sav) henüz hayatta iken Arap toplumunda meydana gelen kültürel değişim, vefatından sonra yeni müslüman olanlar arasında, yine O'nun sünnetinin etkisiyle gerçekleşmiştir.

Toplumun kültürel hayatında, dinin geniş bir alanı ve önemli bir görevi bulunduğu muhakkaktır. Dinin doğru öğrenilip anlaşılmasında, bireysel hayatın ve sosyal yapının, dinin getirdiği ahlâkî temeller üzerine inşa edilmesinde, hadislerin büyük payı bulunmaktadır. Çünkü inananlar için rol model olan Hz. Peygamber'in insanlığa mesajı hadislerdir.

Ulucami, hem Peygamber sevgisinin Türk toplumunun benliğine işlemesine, hem de nebevî sünnetin Türk kültürüne katkısı açısından incelenmeye değer bir mekandır. Ulucami'nin ilk imamı Süleyman Çelebi'nin yazdığı; dikkatle incelendiğinde Nebevî kültürü ve sünnetin evrensel değerlerini yansıttığı görülen "mevlid", Osmanlı hâkimiyetindeki bütün camilerde okunduğu gibi, günümüzde de Hz. Peygamber'e olan sevgi ve bağlılığın önemli bir tezahürü olmaya devam etmektedir.

B. Peygamber Sevgisini İşleyen Semboller

İslâmî Türk edebiyatı, dinî motifleri büyük ölçüde Hz. Peygamber'in şahsında işlemektedir. Türklerde hadis ve sünnet sevgisinin kaynağını, elbette öncelikle Peygamber sevgisinde aramak gerekir. Cami yazılarında da bunun örneklerine yer verildiğini görmek mümkündür. Cami içerisindeki hadisler kadar, kelimeleri birbirine bitişik hat ile yazılmış, şu beyitlerdeki ifadeler de bu anlamda değerlidir.

1. Levha

سن كلسن بن بلبلم هي نبي معتبر
حكمت علمك سنك قيلمش شهيم شق قمر
متصل خطيله بيت منتظم قيلمق هنر
لطف حق قيلمش محصل علم خط معتبر. (كتبه عزيز 1309)

*Sen gülsün ben bülbülüm hey Nebiyy-i mu'teber,
Hikmet-i ilmin Senin kılmuş şehm-i şak'kı kamer,
Muttasıl hattile beyti muntazam kılmak hüner,*

Lütf-ı Hak kılmış mahsalı ilmi hattı mu'teber, (Ketebehü Azîz 1309)³

Yukarıdaki şiirde olduğu gibi, doğrudan hadis olmasa da bazı metinlerde, yazan kişinin Hz. Peygamber'e olan sevgi ve saygısını ortaya koymanın yanında, O'nun hayatındaki bazı olaylara da işaret edilmektedir.

Osmanlıda âlimler, edipler, şairler ve sair insanlarda peygamber sevgisi o kadar derindir ki, O'nu anlatan bilgi ilimdir. Söz, O'nu anlatıyorsa edebî değeri vardır. Manzûmeler, O'nu anlatınca en güzel şiir olurlar. O'nu anlatarak ve dinleyerek geçen zaman dilimi, hayatın en güzel, verimli ve huzurlu anıdır. Hz. Peygamber'e gösterilen sevgi ve saygı, şairlerin dizelerine yansımıştır.

Bunlardan birisi Nâbî'ye ait olan ve Ulucami yazılarında yer verilen aşağıdaki manzumedir.

*Sakın terk-i edebden, kûy-i mahbûb-i Hudâ'dır bu!
Nazargâh-i ilâhidir, Makâm-ı Mustafâ'dır bu.
Bu hâkin pertevinden oldu deycûr-i adem zâil,
İmâdın açdı mevcûdât dü çeşmin tûtüyâdır bu.
Felekde mâh-ı nev bâbü's-selâmın sîne-çâkidir,
Ânın kandili cevzâ Matla-ı nûr-i ziyâdır bu.
Rasûl-i Kibriyâ'nın hâb-gâhudır fazîletde,
Tefevvuk-kerde-i arş-ı cenâb-ı Kibriyâ'dır bu.
Mürâât-ı edeb şartıyla gir Nâbiyâ bu dergâha,
Metâf-ı kudsiyândır bûse-gâh-ı enbiyâdır bu. (Re'fet 1361)⁴*

Bu manzumenin günümüzdeki karşılığı şöyle verilebilir:

"Edebi terk etmekten sakın! Zira burası Allah'ın Habîb'inin köyüdür.

Bu yer, Hak Teâlâ'nın nazar evi, Resûl-i Ekrem'in makamıdır.

Bu toprağın ışığından yokluk karanlıkları sona erdi.

Yaratılmışlar, iki gözünü körlükten açtı. Zira burası kör gözlere şifa veren sürmedir.

Gökyüzündeki yeni ay, O'nun kapısının yüreği yaralı âşığıdır.

³ Baykal, *Bursa'da Ulucami*, s.148-149, Yazı no: 176, levhadır.

⁴ Baykal, *age*, s.75, Yazı no:44, levhadır. (Paye VI, kuzey yüzü) levhadan yapılan alıntıda bazı kelimelerde hata olduğu tespit edilmiştir. Son mısra da "bûhi kâse" başka yerlerde "Bûsegâh" olarak yazılmıştır.

Gökyüzündeki oğlak yıldızı bile O Peygamber'in nûrundan doğmaktadır.

Burası Cenâb-ı Hakk'ın sevgilisinin istirahat ettikleri yerdir.

Fazilet yönünden düşünülürse, Allah'ın arşının en üstündedir.

Ey Nâbî, bu dergâha edebî şartlarına riayet ederek gir.

Zira burası, meleklerin etrafında pervane olduğu ve peygamberlerin öptüğü tavaf yeridir.”

Rivayete göre, Nâbî'ye bu manzumeyi yazdıran sebep, kabiledeki hac emiri olan şahsın, Medine görüldüğü halde devesinin üzerinde toplanmaması ve rahat oturuşuna devam etmesidir.

Yine cami yazıları arasında yer alan diğer manzume biraz daha uzun olduğu için, bir kaç mısraını buraya almakla yetinelim.

Gözün aç dikkat et zâir makâm-ı itilâdır bu,

Biheşt tesnîmine fâik mahalli canfezâdır bu,

Haremğâh-ı Muhammed kible-i âlem-nümâdır bu,

.....

Şumûsı vahdetin ammâki aksi tâbnâkidir,

Vücûdi âleme bâis o nûrun zât-ı pâkidir,

Âdil olmaz o kuds-ı hâke kıymette fazilette,

Âna nisbet cihân bir zerre olmaz kadir ve kıymette,

.....

Bütün ins ve melek derbanlık eyler bu haremğâhe,

Yüzün sür sen de ey Nâcî ciladır kalbi âgâhe,⁵

Ulucami içerisinde yer alan ayetler, Allah sevgisinin tezahürü lafza-i Celâl ve esmâ-i husnâ ile kelime-i tevhid ve kelime-i şahadet yazılı levhalar ve çeşitli konularda en güzel hat ile yazılmış hadis-i şerifler, Allah'a ve Peygamber'e imanın göstergesi olarak algılanabilir. Aynı zamanda bu hüsn-i hatlar, Hz. Peygamber'in; "Üç kişi imanun tadını alır: Allah ve Rasulü'nü bu ikisinin dışındaki her şeyden daha çok seven kişi..."⁶ hadisinin de bir yansıması gibidir.

Türk kültüründe Hz. Peygamber'e ve O'nun sünnetine özel bir önem verildiğinin pek çok göstergesi vardır. Türk İslâm edebiyatı, hilyeler, na'atlar, mi'râciyeler ve mevlidler gibi birçok türüyle, Hz.

⁵ Baykal, *age*, s.73-74, Yazı no: 44, levhadır. Paye VI'ün kuzey yüzünde yer almaktadır.

⁶ Müslim, İman, 68; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 109, 174, 230; Abdurrazzak, *Musannef*, XI, 200.

Peygamber'i konu alır. Aynı şekilde Hz. Peygamber sevgisi, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin mimari eserlerine de yansımıştır. Bazı tarihi camilerde, türbelerde ve medreselerde tezyinat olarak veya topluma bir mesaj vermesi için yazılan hatlar bunun örnekleridir.

C. Sünnet Kültürüne Katkısı Açısından Ulucami Yazılarındaki Hadisler

Bu makalede camiin şu anda içerisinde bulunan yazı ve levhalardaki hadisler ile merhum Kazım Baykal'ın 1950 yılında yayınlanan *Bursa'da Ulucami* isimli eserinde yer alan hadisler esas alınacaktır. Çünkü Kazım Baykal'ın eserinde bahsettiği yazılardan bazıları günümüzde yerlerinde bulunmamaktadır.

Bugün bazı yazıların camide bulunmayışının sebepleri olarak; zaman zaman meydana gelen depremler neticesinde yazı ve levhaların zarar görmüş olması, bakım ve tamirler sırasında kaybolma veya unutulma gibi tabii nedenler akla gelebilir. Bununla birlikte bilhassa yaşlı insanlar tarafından dile getirilen, belli dönemlerdeki anlayışlar gereği, silinme veya kaldırılma gibi tabii olmayan sebeplerin de bulunabileceği akla uzak gelmemektedir.

Bir duvar yazısında hadis ve sünnetin tamamını görmek elbette mümkün değildir. Fakat cami gibi, inananların günde beş defa bir araya geldikleri bir mekânda yer alan bir ayet veya hadisin özel bir mesajı bulunabilir. Ayrıca Türk edebiyatında sıkça karşılaşılan hadislere telmih yoluyla işaret, benzer şekilde camilerdeki bazı yazılarda da görülebilmektedir. Bu nedenle kaynağı hadis olup telmih yoluyla işaret edilenleri belirtmek de, Türk kültüründe hadislerin izlerini belirtmek adına gerekli görülmektedir.

1. Telmih Yoluyla İşaret Edilen Hadisler

Konuyla ilgili kıymetli bir eser hazırlayan merhum Kazım Baykal'ın çalışmasındaki tertibi⁷ dikkate alarak, Paye 1'in kuzey cephesinden başladığımızda üstten aşağı doğru ilkyazının besmele olduğunu görürüz: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ Bu uygulama Hz. Peygamber'in: "Allah adı ile başlanmayan her bir güzel iş sonuçsuzdur"⁸ hadisinin bir tezahürü gibidir. Aynı lafızlarla Zeyla'nin (ö. 762/1361) *Tahrîcü'l-Ehâdis ve'l-Âsâr* isimli eserinde yer alan hadis, edebiyatımızda ve toplumumuzda bu şekliyle meşhurdur. Bazı kaynaklarda, (كل كلام لا يبدأ في أوله بذكر الله فهو أبتى) "*Başında*

⁷ Baykal, *age*, s. 49.

⁸ Zeyla'î, *Tahrîcü'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, I, 22-23; Abdu Rabbi'n-Nebî, *Düsturu'l-Ulemâ*, I, 132.

*Allah'ı anılarak başlanmayan hiçbir sözün arkası yoktur*⁹ lafızlarıyla geçmektedir. Günlük hayatın içinde de her bir faaliyete besmele ile başlamanın gerekliliği, Hz. Peygamber'in "...*Kapını Allah'ın adını zikrederek kapat, kandilini Allah'ın adını zikrederek söndür. Su kurbanın ağzını Allah'ın adını zikrederek bağla, üzerine enine bir şey de koysan kabının ağzını Allah'ın adını zikrederek ört*"¹⁰ hadisi ile ortaya konulmaktadır. Ulucami yazıları içerisinde bu hadislerin metni yer almasa bile, halkın kültürüne yerleştiği bilinçle, o zamanki İslam toplumunda bu sünnetin yaşatıldığını söyleyebiliriz.

Cami yazılarında en çok dikkat çekenlerin başında "Allah" lafzı başta olmak üzere esmâ-i hüsnâ gelmektedir. Yazılar içerisinde, bütün payelerde ve duvarlarda Allah'ın isimleri (esmâ-i husnâ) hem sayı hem de hat olarak önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar 1 numaralı payede yer alan "له الاسماء الحسنى"¹¹ (*En güzel isimler O'nundur*) ayetinin yazılı olduğu dikkate alınarak, esmâ-i husnânın bu ayet sebebiyle cami içerisinde fazlaca yer aldığı düşünülebilirse de, bunun asıl sebebinin, cami içerisindeki yazılarda bulunmamakla birlikte, Hz. Peygamber'in "Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Kim onları sayarsa cennete girer"¹² hadisinin verdiği müjdeye ulaşmak amacıyla camide yer aldıkları düşünülebilir. Çünkü esmâ-i husnâ, liste olarak hadis kaynaklarında yer almaktadır.¹³

Bunun dışında bazı edebî metinlerde de hadislerde verilen mesajın işlendiği görülebilir. Örneğin;

كن غنى القلب واقنع بالقليل؛ مت ولا تطلب معاشا من ليم؛

ولا تكن للعيش مجروح الفؤاد؛ انما الرزق على الله الكريم (1321)

Türkçesi:

"Gönlü zengin ol, az ile yetin - Öl ama adi kişiden bir şey isteme,

Yaşamak için onurundan vazgeçme - Rızkın ancak Kerim olan Allah'tandır "

⁹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 163; Abdurrazzak, *age*, VI, 189; Ahmed b. Hanbel, II, 359; Nesâî, *Sünen*, VI, 128; Dârakutnî, *Sünen*, I, 229.

¹⁰ Buhârî, *Bed'ü'l-Halk*, 11; Ebû Dâvud, *Eşribe*, 22; İbn Hibban, *Sahih*, IV, 88; İbn Huzeyme, *Sahih*, I, 68.

¹¹ Tâhâ 20/8; Haşr 59/24.

¹² Buhari, *Şurût*, 18; *Tevhîd* 12; *Zikir-Dua*, 5-6; Tirmizi, *Dua*, 83; İbn Mâce, *Dua*, 10; Ahmed b. Hanbel, II, 267, 314; İbn Hibban, *Sahih*, III, 87, 88; Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsat*, I, 296.

¹³ Esmâ-i Husnâ'yı içeren müstakil kitaplar da yazılmıştır. Örneğin Hattâbî'nin *Şe'nü'd-Duâ* isimli eseri, aslında bir Esmâ-i Husnâ şerhidir, Bkz. Hattâbî, *Şe'nü'd-Duâ*, thk. Ahmed Yusuf ed-Dakkâk, 1. Baskı, Dâru'l-Me'mûn, 1404/1984, s. 23 vd.

Verilen bilgiye göre bu beyitler, “Kayyım odası kapısı üzerinde asılı bulunan bu levhada sarı renge boyanmış sade bir çerçeve içinde kırmızı üzerine yıldızla ve nesih yazı ile yazılmış iki beyit”¹⁴ halinde bir zamanlar cami içerisinde mevcuttu.

Bu kıtadaki birinci mısraın, aşağıda verilen hadislerin yetiştirdiği kültürün eseri olduğunu söyleyebiliriz:

أن النبي صلى الله عليه وسلم قال ليس الغنى عن كثرة المال لكن الغنى غنى القلب¹⁵

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Zenginlik servetin çokluğu değil, asıl zenginlik kalb (gönül) zenginliğidir."

Ebû Zerr ile Hz. Peygamber arasında geçen konuşma da bunu yansıtır.

عن أبي ذر رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال يا أبا ذر أتري كثرة المال هو الغنى قلت نعم قال وتري أن قلة المال هو الفقر قلت نعم يا رسول الله قال ليس كذلك إنما الغنى غنى القلب والفقر فقر القلب

Sahabeden Ebû Zerr'in rivâyet ettiğine göre, kendisi ile Hz. Peygamber arasında şöyle bir konuşma geçmiştir. Rasûlullah: "Ey Ebû Zerr! Sen servet çokluğunu zenginlik olarak mı görüyorsun?" dedi. Ben de "Evet" diye cevap verdim. Bunun üzerine Hz. Peygamber; "Malvarlığının azlığını da fakirlik olarak mı değerlendiriyorsun?" dedi. Tekrar, "Evet" dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdular:

-Hiç de öyle değil, zenginlik sadece kalbin zenginliği, fakirlik de kalbin fakirliğidir." buyurdu.¹⁶

Bu hadisin daha meşhur rivayeti şöyledir:

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال ليس الغنى عن كثرة العرض ولكن الغنى غنى النفس¹⁷

Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuşlardır: "Zenginlik servet çokluğu değildir; asıl zenginlik nefsin (gönül) zenginliğidir."

Şadırvanın kuzey köşesindeki payenin doğu yüzeyinde Eüzübesmele yer almaktadır. Besmele, Kur'an'da bizzat ayet olarak geçmektedir, ama her işe onunla başlamak tavsiyesi yukarıda verdiğimiz rivayetlerde de geçtiği üzere Hz. Peygamber'e aittir. Keza ayette:

“فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ“

¹⁴ Baykal, *age*, s. 146-147 Yazı no: 172, levhadır. Bu levha şu anda yerinde gözükmemektedir.

¹⁵ Abdullah İbnü'l-Mubarek, *Zühd*, s.357.

¹⁶ İbn Hibban, *age*, II, 461; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 363.

¹⁷ Buhâri, *Rikâk*, 15; Müslim, *Zekât*, 1051; İbn Hibban, *age*, II, 453.

“Kuran okuyacağın zaman, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın,”¹⁸ lafızları ile istiâze yer almaktadır. Şu an okuduğumuz şekliyle istiâzeyi ise sahabeye Hz. Peygamber öğretmiştir.¹⁹

Yine 2. payenin doğu tarafında yer alan لا اله الا الله محمد رسول الله ifadesi, bu lafızlarla ayette geçmemektedir. Hadis kaynaklarında ise, Hz. Peygamber’in dilinden İslam’ın şartı olarak zikredilmiştir.²⁰

Cami içerisinde birden fazla yerde *kelime-i tevhîd* ve *kelime-i şehâdet* yazılıdır. Her birinde aynı bilgileri tekrar etmeden bunların kaynağının Hz. Peygamber’in hadisi olduğunu hatırlamak gerekir.

2. Hadis Metinleri

Cami içerisindeki payelerde ve duvarlarda, öncelikle ayet ve hadis başta olmak üzere, hat sanatının inceliklerini gösteren pek çok metin yer almaktadır. Bu yazıların bir kısmı paye ve duvarların üzerine yazılmış, bir kısmı da levhalar halindedir. Özellikle levha olanların bir kısmının şu anda camide bulunmadığı tespit edilmektedir.

a. Şu Anda Bulunmayanlar

Hadis 1:

Kazım Baykal, paye II’nin batı yüzünde, üzerinde

الدنيا مزرعة الآخرة

"Dünya ahiretin tarlasıdır" yazılı bir levhanın olduğunu kaydetmektedir.²¹ Ancak söz konusu levha şu anda gösterilen yerde bulunmamaktadır.

Hadis 2:

Yine Kazım Baykal eserinde, paye III’ün kuzey yüzünde yazı no 21 ve 22 olarak kaydettiği, üzerinde hadis yazılı iki levhadan bahseder. Yazı no 21 olan;²²

رأس الحكمة مخافة الله

“Hikmetin başı Allah korkusudur” sözünün yazılı olduğu levha şu anda gösterilen yerinde bulunmamaktadır. Ancak bu söz, cami

¹⁸ Nahl, 16/98.

¹⁹ Buhari, Edeb, 76; Müslim; Ebû Davud, Edeb, 4; İbn Hıbban, *age*, V, 80.

²⁰ Buhârî, İman, 1; Müslim, İman 1; İbn Hıbban, *age*, I, 423.

²¹ Baykal, *age*, s.59. Yazı no: 18.

²² Baykal, *age*, s.60.

içerisinde iki ayrı yerde daha vardır. İlerleyen sayfalarda bu konu hakkında değerlendirme yapılacaktır.

Hadis 3:

شفاعتي لاهل الكبائر من امتي²³

“Şefaetim, ümmetimin büyük günah işleyenleri içindir.” Bu levha, her ne kadar Kazım Baykal’ın bulunduğunu söylediği yerde yok ise de, şu anda caminin batı duvarında yazılı olarak yer almaktadır. Hakkında değerlendirme ileride yapılacaktır.

Hadis 4:

الجنة تحت اقدام الأمهات

"Cennet annelerin ayaklarının altındadır." Kazım Baykal, bu hadisin paye XII kuzey yüzünde yer alan bir levha²⁴ olduğunu ifade etmişse de, şu anda zikredilen yerinde mevcut değildir.

Hadis 5:

“Mihrabın sağ tarafında yıldızla boyanmış bir çerçeve içinde üç tip yazı bulunmakta, üstte yeşil zemin üzerine siyah boya ve sülüs hattıyla yazılmış aynı hadis yer almaktadır”²⁵ dense de, bu levha da şu anda tanımlanan yerde bulunmamaktadır.

Cami içerisindeki bazı yazılar, levha veya duvara yazılı hat olarak tekrar edebilmektedir. Bunlar içerisinde ayetler, hadisler olduğu gibi esmâ-i hüsnâdan bazı isimler de vardır.

Hadis 6:

خيركم من تعلم القرآن وعلمه²⁶

Kazım Baykal’ın kayıtlarına göre levha olarak yazılı olan: "Sizin en hayırlınız Kur’ân’ı öğrenen ve öğreteninizdir." mealindeki bu hadis de şu anda belirtilen yerde bulunmamaktadır.

Hadis 7:

Kible duvarında, mihrabın sağında kelime-i şahadet yazısının altında asılı beyaz çerçeveli beyaz zemin üzerine yazılı

فاعلم انه لا اله الا الله محمد رسول الله²⁷

ifadesi de bugün mevcut olmayan yazılardan biridir.

²³ Baaykal, *age*, s.60.

²⁴ Baykal, *age*. Yazı no: 81, levha s,100-101.

²⁵ Baykal, *age*, s.133, yazı no: 138.

²⁶ Baykal, *age*, s. 134, Yazı no: 140 levha. (Kible duvarında mihrabın sağ tarafında yer almaktadır.)

²⁷ Baykal, *age*, s. 132-133, Yazı no: 135, levha.

Hadis 8:

Camide varlığı bilinen ama şimdi yerinde olmayan yazılardan biri de, yetimler ile ilgili ayet ve hadisin bulunduğu levhadır.²⁸ İslam dininin iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnet, tarihten günümüze bütün müslümanlar tarafından her zaman birlikte değerlendirilmiştir. Bunun yansımalarını Ulucami'de de görmek mümkündür. Nitekim bazı yerlerde, aynı konudaki bir ayet ve bir hadis ortak mesaj verecek şekilde yazılmıştır. Bunun örneklerinden birisi, caminin kible duvarında yetimlerin gözetilmesini öğütleyen bir ayet ve bir hadisin uyumlu yazıldığı yerdir. Ayet olarak:

قال الله تعالى في كتابه الكريم: فأما اليتيم فلا تقهر

Allah buyuruyor ki: "Öyleyse yetimi sakın ezme"²⁹ yazılırken, yanında

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: كافل اليتيم له و لغيره أنا و هو كهاتين في الجنة

"Rasûlullah buyurdu ki, "Kendi yakınlarından olan ve başkalarına ait yetimin sorumluluğunu üstlenen kişi ve ben, (şehadet ve orta parmağını göstererek) cennette şu şekilde yan yanayız." Bu hadis, Müslim'in *el-Câmiu's-Sahih*'i ve başka kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كافل اليتيم له أو لغيره أنا وهو كهاتين في الجنة وأشار مالك بالسبابة والوسطى³⁰

"Kendi yakınlarından olan veya başkalarına ait yetimin sorumluluğunu üstlenen kişi ve ben, (şehadet ve orta parmağını göstererek) cennette şu şekilde yan yanayız." Camideki levhada "و" (ve)" harfi ile yazılan ifade Müslim metninde "أو" (veya)" şeklindedir.

b. Mevcut Hadisler

Şu anda camide bulunan hadisler veya hadis adı altında yazılanların buldukları yerler şu şekildedir.

Hadis 1:

Paye I'de (kuzey kapısından girişte sağ tarafta, kuzey-batı köşesi istikametindeki payenin kuzey yüzü) yer almaktadır.

قال النبي عليه السلام: من حسن كتابة دخل الجنة

"Yazısını güzelleştiren cennete girer." mealindeki, Hz. Peygamber'e izafe edilerek yazılan metne, kaynaklarda rastlamadığımızı ifade etmeliyiz.

²⁸ Baykal, *age*. Yazı no: 157, levha.

²⁹ Duhâ, 93/9.

³⁰ Müslim, Zühd ve Rekâik, 42; Ahmed b. Hanbel, II, 375.

Hadis 2:

Paye IX'un (caminin güney batı istikametinde, kible duvarı ile batı duvarına en yakın olan paye) doğu yüzünde, hadis olduğuna dair herhangi bir işaret bulunmadan şu metin yazılıdır:

الله اكبر كبيرا والحمد لله حمدا كثيرا فسبحان الله بكرة واصيلا

Abdullah İbn Ömer diyor ki; bir gün biz Rasûlullah (sav) ile birlikte namaz kılarken orada bulunanlardan biri:

الله أكبر كبيرا والحمد لله كثيرا وسبحان الله بكرة وأصيلا

dedi. Namazı bitirince Hz. Peygamber, “Bu kelimeleri söyleyen kimdi?” diye sordu. O kişi, ‘benim yâ Rasûlallah’ diye cevap verdi. Rasûlullah (sav): “Onu çok beğendim. Söylediğin kelimeler için gök kapıları açıldı” buyurdu. İbn Ömer: “Rasûlullah’tan (sav) bunu duyduktan sonra o kelimeleri hiç bırakmadım” demiştir.³¹

Başka bir sahâbinin rivayetinde, Hz. Peygamber’in namaza başlamadan önce bizzat bu lafızları da kullanarak dua ettiği nakledilmektedir.³² Hatta Hz. Hüseyin’den gelen bir rivayette, Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı hatmettikten sonra yaptığı duada bu lafızlara yer verdiği nakledilmektedir.³³

Hadisin diğer rivayetine göre, Hz. Peygamber namaz kılarken, sonradan gelen biri namaza durmadan önce yüksek sesle bunu söyledi. Sahabeden bazıları, Hz. Peygamber’in sesinin üstünde sesini yükselten bu adam kim diye düşünüp içlerinden adamı kınadılar. Namazdan sonra Hz. Peygamber: “Bu kelimeleri söyleyen kimdi?” diye sordu. Adam: “Benim” diye cevap verdi. Bunun üzerinde Hz. Peygamber: “Senin sözlerinin göğe yükseldiğini, oradan bir kapı açılıp girdiğini gördüm” buyurdu.³⁴

Hadis 3:

Paye IX’un batı yüzünde şu yazı yer almaktadır:

سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اكبر ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم

Bu metin aslında, namaz bitince âyetü'l-kürsî okunmadan önce müezzinlerin söyledikleri cümlelerdir. Yazılı olduğu yerde hadis olduğuna dair bir işaret de konulmamıştır. Ancak her ne kadar bazı rivayetlerde son iki kelime (العلي العظيم) bulunmasa da,³⁵ kaynakların

³¹ Ebu Ya'la, *Müsned*, X, 95; Abdurrazzak, *age*, II, 76; Ahmed b. Hanbel, II,14; Ebu Avâne, *Müsned*, I, 431.

³² Ahmed b. Hanbel, IV, 80; Bezzâr, *Müsned*, II, 10.

³³ Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, III, 430.

³⁴ Ahmed b. Hanbel, IV, 356.

³⁵ Hâkim, *age*, I, 367.

bir kısmında aynen camide yer aldığı lafızlarla nakledilir.³⁶ İlgili rivayete göre, Medine dışından gelen birisi Hz. Peygamber'e: "Kur'an'dan bir şey okuyamıyorum, onun yerine okuyabileceğim bir şey söyle" diye istekte bulunmuş, Hz. Peygamber de: "Bunu söyle" buyurmuştur.³⁷

Hadis 4:

Paye X'un (müezzin mahfelinin bulunduğu paye) kuzey yüzünde yer almaktadır.

لا اله الا الله محمد رسول الله³⁸

İslam'ın temel şartı ve dine giriş cümlesi olan³⁹ kelime-i tevhîd, Hz. Peygamber'in her vesile ile tekrar edip hatırlattığı hadisidir.

Hadis 5:

Paye X'un (müezzin mahfelinin bulunduğu paye) kuzey yüzünde yer almaktadır.

رأس الحكمة مخافة الله

Türkçe anlamı "*Hikmetin başı Allah korkusudur.*"⁴⁰ Ulucamide üç yerde yazılı olan metinlerden biridir.

Hadis 6:

Paye X'un (müezzin mahfelinin bulunduğu paye) kuzey yüzünde yer almaktadır.

قال النبي عليه السلام: المؤذنون اطول الناس اعناقاً يوم القيامة. صدق رسول الله⁴¹

Rasûlullah (sav) buyurdular ki: "*Müezzinler, kıyamet günü insanların en uzun boyunlularını olacaklardır.*" Bu metin, aynı lafızlarla hadis kitaplarının pek çoğunda yer almaktadır.⁴²

Hadis 7:

Paye X'un (müezzin mahfelinin bulunduğu paye) doğu yüzünde bulunmaktadır.

المؤذنون امننا والائمة ضمنا⁴³

³⁶ Ebu Davud, Salât, 134, 135; İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkîk fî Ehâdisi'l-Hilâf*, I, 374.

³⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 356; Nesâî, *age*, I, 321.

³⁸ Baykal, Yazı no: 67 a s.92

³⁹ Müslim, İman I.

⁴⁰ Kelabâzî, *Bahru'l-Fevâidi'l-Meşhûr bi Meâni'l-Ahbâr*, s. 326; Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, I, 470; Kuzâî, *Müsnedü's-Şihâb*, I, 100.

⁴¹ Baykal, *age*, Yazı no: 67 k.l.m, s, 92.

⁴² Müslim, Salat, 14; İbn Mace, Ezan, 5; İbn Hibban, *age*, IV, 555; Ebû Avâne, *age*, I, 278, 333.

⁴³ Baykal, *age*, Yazı no: 69 -b,c; s. 93.

Bulunduğu yerde bu şekilde yazılı olan metinde, iki kelimedede birer harf düşmüş gibi gözükmektedir. Çünkü metin;

المؤذنون أمناء والأئمة ضمنا

“Müezzinler güvenilen, imamlar kollayıp gözeten kişilerdir...” şeklinindedir. Kaynaklarda hadisin açıklayıcı mahiyette devamı da bulunmaktadır.⁴⁴ Ama camideki yazıda sadece yukarıdaki cümlesi yazılmıştır.

Hadis 8:

Caminin kuzey duvarında yer almaktadır.

قال النبي صلى الله عليه وسلم: ما شاء الله بارك الله

“Hz. Peygamber: “Maşallah bârekellâh” dedi.⁴⁵ Hz. Peygamber, birisi evlenirken, yeni bir işe başlarken, her güzel şeyi gördüğünde veya duyduğunda bu ifadelerle dua eder, o kişiyi teşvik ederdi.⁴⁶ Sahabeyi de böyle söylemeye teşvik ettiğine dair rivayetler vardır.⁴⁷

Hadis 9:

Kuzey duvarında yer almaktadır.

عجلوا بالصلاة قبل الفوت وعجلوا بالتوبة قبل الموت.

Ulucami ve diğer pek çok camide yazılı olarak bulunan ve hadis olarak bilinen: “*Vakit çıkmadan namazı eda etmede, ölüm gelmeden de tevbe etmede acele edin*” mealindeki bu metin, genel olarak cenaze salâsı verilirken söylenir.

Hadis 10:

Doğu duvarında yer alan ve cami içerisindeki bulunduğu yer ve sıhhat durumu itibarıyla mesajı en güçlü olan hadislerden birisi de:

أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً

“Müminlerin imanı en kâmil olanı, ahlakı en güzel olanıdır,”⁴⁸ hadisidir. Aynı zamanda bu metnin yazılı olduğu duvarda, Hz. Peygamber’in ahlakını açıklayan: “*Sen yüce bir ahlak üzeresin,*”⁴⁹ ayetinin yer alması, bu metne ayrı bir anlam kazandırmaktadır. Namazını kılıp caminin bu kapısından çıkan kişi sağ tarafında Hz.

⁴⁴ Abdurrazzak, *age*, I,477; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-Kebîr*, VII,176; Ali el-Muttekî, *Kenzu’l-Ummâl*, VII, 686.

⁴⁵ Baykal, *age*, Yazı no: 97, s.110-111.

⁴⁶ Ebu Ya‘la, *age*, III, 473; VI, 92; İbn Hibban, *age*, IX, 359; XVI, 87.

⁴⁷ bkz. Ahmed b. Hanbel, I,201.

⁴⁸ Tirmizî, Nikah 11, III, 466; Ahmed b. Hanbel, II, 250; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VIII, 328; İbn Hibban, *age*, II, 227; IX, 483; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-Evsat*, IV, 356; Hâkim, *age*, I,43; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, X, 192.

⁴⁹ Kalem, 68/4.

Peygamber'in ahlakını öven bu ayeti, sol tarafında ise Hz. Peygamber'in mü'minlerin güzel ahlaklı olanlarını övdüğü hadisi okumakla, davranışlarına daha bir dikkat etmeyi düşünecektir.

Hadis 11:

Doğu duvarında yer alan;

الجماعة رحمة و الفرقة عذاب

"Cemaat rahmet, ayrılık azaptır."⁵⁰ mealindeki hadis, isnad açısından zayıf olmakla birlikte⁵¹ değişik senedleri bulunmaktadır. Birlik ve beraberliğin rahmet oluşuna vurgu yapması sebebiyle bu hadis, Bursa'da Ulucami ve Yeşil Cami gibi iki tarihi mabedin duvarlarında yer almıştır.

Hadis 12:

Doğu Duvarı;

رأس الحكمة مخافة الله

"Hikmetin başı Allah korkusudur."⁵²

Ulu camide üç yerde yazılı olan metinlerden biridir. Cami içerisinde yer alan yazıların tamamından daha gösterişli ve büyük bir yazı ile yazılmıştır. Doğu duvarında üç tane hadis bulunmakta olup, her üçü de caminin doğu çıkışı kapısının sol tarafındadır.

Hadis 13:

Kible duvarında mihrabın sol tarafında kelime-i tevhid yer almaktadır:

لا اله الا الله محمد رسول الله

Hadis 14:

Kible duvarı tarafında, sultan mahfili ile mihrap arasında rahatlıkla okunabilecek seviyede kırmızı sülüs yazı ile yazılmış şu metin yer almaktadır:

قال النبي عليه السلام: السلطان ظل الله في الارض يأوى اليه كل مظلوم (صدق رسول الله)

Nebî aleyhi's-selam buyurdular ki: "Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Bütün mazlumlar ona sığınurlar."⁵³ Bu metin

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, IV, 278, 375, 378: Kuzâi, *age*, I,43.

⁵¹ Zerkeşi, *Tezkira*, s. 77; Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, s.502.

⁵² Kelabâzî, *Bahru'l-Fevâidi'l-Meşhûr bi Meâni'l-Ahbâr*, s. 326; Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, I, 470; Kuzâi, *age*, I, 100.

⁵³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VIII, 162; Şuabu'l-İman, IX, 475; Kuzâi, *age*, I, 201; Hakîm Tirmizî, *Nevadiru'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Resûl*, II, 125; IV, 153.

kible duvarında, mihrap ile sultan mahfilinin arasında, rahat okunabilecek tarzda göz hizasındadır.

Hadis 15:

Kible duvarında mihrap ile minber arasında bir daire içinde bulunan:

اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمدا عبده و رسوله⁵⁴

ibaresi, her ne kadar hadis gibi algılanmasını sağlayacak bir açıklama yapılmadan yazılmış olsa da, namazlarda okunan tahiyyâtın şehadet cümlesi olup, Hz. Peygamber'in sahabeyle özenle öğrettiği bir metindir.⁵⁵

Hadis 16:

Kible duvarında, minber kulesinin tepesinde doğu tarafta bir satır halinde: "*Mü'min mescitte sudaki balık gibidir*" mealinde,

المؤمن في المسجد كالسمك في الماء

ibaresi; aynı zamanda kuzey tarafta minber merdivenlerinin üstüne rastlayan yerde de: "*Münafık ise mescitte kafesteki kuş gibidir.*" mealinde,

والمنافق في المسجد كالطير في القفس

ibareleri yazılıdır.

Hadisinin birinci cümlesi minber kulesinin doğu, ikinci cümlesi kuzey tarafında yer almaktadır.

Hadis 17:

Minber kulesinde ikinci hadisin hemen üzerinde:

من قال لاإله إلا الله محمد الرسول الله دخل الجنة

"*Lâ ilâhe illallah Muhammedü'r-Rasûlullah diyen kimse cennete girer.*" hadisi yer almaktadır. Bu ifade kalıbı ile hadisin meşhur rivayeti sadece: "*Lâ ilâhe illallah diyen kimse cennete girer*" şeklindedir. Camideki metinle uyumlu olan hadis, Muaz b. Cebel rivayetidir.⁵⁶ Enes b. Malik'in rivayeti de bunu teyit eder tarzda şu ifadeleri içermektedir; Hz. Peygamber buyurdu ki: "*Her kim Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şehadet ederek ölürse cennete girer.*"⁵⁷ Taberânî'nin rivayetinde hadis

⁵⁴ Baykal, *age*, Yazı no: 132-133, s. 130-131, Yazı mihrap duvarındadır.

⁵⁵ İlgili hadisler, kaynakların yaklaşık hepsinde bulunabilir. Sadece örnek olarak Bkz. İmam Malik, *el-Muwatta*, I,90; Tayâlisî, *Müsned*, I,219; Ahmed b. Hanbel, I, 382; Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, II, 19; İşbili, *el-Ahkâmu's-Şeriatî'l-Kubrâ*, II, 270.

⁵⁶ Humeydî, *el-Cem'u Beyne's-Sahîhayn*, II, 437.

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, V, 229; Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, II, 34.

bir kelime farkla şu şekilde kaydedilmiştir: "Her kim Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna samimiyetle şahadet ederse cennete girer."⁵⁸

Hadis 18:

"Sade bir çerçeve içinde mazi zemin üzerine nesih yazı ile yazılmış bir yazı."⁵⁹

اتق شر من احسنت اليه

"Kendisine iyilik yaptığın kişinin şerrinden sakın." Bu metnin hadis olduğuna dair herhangi bir açıklama yazılmamış olsa da, halk arasında bunu hadis diye nakledenler bulunmaktadır.

Hadis 19:

قال النبي عليه السلام: اتقوا الواووات صدق رسول الله

"Vavlardan sakının" Vav harfi ile başlayan kelimelerin (örneğin; velâyet, vekâlet, vezâret, vesâyet, vedit) gibi içeriğine ilişkin bir uyarı olarak algılanmıştır.⁶⁰

Hadis 20:

سبحان الله و بحمده سبحان الله العظيم

Mü'min kişinin her zaman zikir maksatlı söyleyebileceği bir hadis olup, Hz. Peygamber'in: "Dile kolay gelen ama mizanda ağır çeken ve Rahman katında sevimli iki kelime vardır: "Subhânellahi ve bihamdihi subhanellahi'l-azîm" buyurduğu nakledilir.⁶¹

Hadis 21:

شفاعتى لأهل الكبائر من أمتى

"Şefaetim, ümmetimin büyük günah işleyenleri içindir."⁶² manasına gelen ve cami içerisinde birden fazla yerde bulunan bu hadisin, yazı bakımından en görkemlisi, güney duvarına yakın yerde tuğra şeklinde yazılı olanıdır.

⁵⁸ Taberânî, *el-Mucemü'l-Kebîr*, XX, 47; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sifât*, I, 246.

⁵⁹ Baykal, *age*, s. 145, Yazı no: 169. Yazının altında (Ketebehu İzzet, 1288) diye isim ve tarih de vardır.

⁶⁰ İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyan*, V,83.

⁶¹ Elbânî, *Sahihu ve Daifu el-Câmiu's-Sağîr*, s. 871.

⁶² Ebu Davûd, *Sünnet*, 23; Tirmizî, *Sıfatu'l-kıyamet*, 11; İbn Hibbân, *age*, XIV, 386.

D. Ulucami'de Yer Alan Hadislerin Sıhhat Açısından Tahlili

Ulucami'de yer alan hadislerin senet ve metin açısından sıhhatleri ele alınarak, bu değerlendirmeleri sahih, zayıf ve uydurma olanlar şeklinde başlıklar altında ele almak istiyoruz:

1. Sahih Olanlar

Camide yer alan hadisler arasında, sahih kaynaklarda yer alıp halk arasında da meşhur olan hadisler bulunmaktadır. Örneğin

خيركم من تعلم القرآن وعلمه⁶³

"Sizin en hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğreteninizdir." Buradaki lafızlarla Buhârî'nin bab başlığı da yaptığı bu meşhur hadis, rivâyet kitaplarının pek çoğunda yer almaktadır.⁶⁴

Cami içerisinde yer alan bu rivayetin, insanlara dinlerini öğrenme ve öğretme konusundaki hassasiyete teşvik açısından önemli bir mesaj vermek için konulduğu düşünülebilir.

Camide yer alan hadislerden her ne kadar şu anda yerinde olmasa da:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "كافل اليتيم له و لغيره أنا و هو كهاتين في الجنة"

"Rasûlullah buyurdu ki: "Kendi yakınlarından olan ve başkalarına ait yetimin sorumluluğunu üstlenen kişi ve ben, (şahadet ve orta parmağını göstererek) cennette şu şekilde yan yanayız." hadisi de sahihtir.⁶⁵ Bu rivayet kaynaklarda;

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: كافل اليتيم له أو لغيره أنا وهو كهاتين في الجنة وأشار مالك بالسبابة والوسطى⁶⁶

"Kendi yakınlarından olan veya başkalarına ait yetimin sorumluluğunu üstlenen kişi ve ben, (şahadet ve orta parmağını göstererek) cennette şu şekilde yan yanayız" şeklinde geçmektedir. Ayrıca camideki levhada "ve" harfi ile yazılan ifade Müslim metninde "ev (veya)" şeklindedir.

Metnin herhangi bir yerinde hadis denilmese de, bazı yazılar hadislerden alınmış cümleler olabilmektedir, yine bazen Hz. Peygamber'e izafe edildiği halde sahih olmayan metinlere karşılık,

⁶³ Baykal, *age*, s. 134, Yazı no: 140 levha. Kible duvarında mihrabın sağ tarafında yer almaktadır.

⁶⁴ Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 20; Ebû Dâvud, *Ebvâbu Kiraeti'l-Kur'ân*, 11; Tirmizî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 15; İbn Hibbân, *Sahih*, I,324.

⁶⁵ İmam Malik, *el-Muwatta*, Şa'r 5.

⁶⁶ Buhari, *Talak*, 23; Müslim, *Zühd ve Rekâik*, 42; Ahmed b. Hanbel, II, 375; İbn Hibban, *age*, II, 207.

hadis olduğu bile belirtilmeyen sahih hadisler bulunmaktadır. Örneğin paye IX 'un doğu yüzünde yer alan ve hadis olduğuna dair herhangi bir işaret bulunmayan:

الله اكبر كبيرا والحمد لله حمدا كثيرا فسبحان الله بكرة واصيلا

metni sahih bir hadistir. ⁶⁷ Aynı şekilde camide mevcut hadisler arasında bulunan ve yazıldığı paye IX'un batı yüzünde bulunan ve hadis olduğu belirtilmeyen 3 numaralı;

سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اكبر ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم

rivayeti de sahih bir hadistir.⁶⁸

Paye X'un (müezzin mahfelinin bulunduğu paye) kuzey yüzünde bulunan;

قال النبي عليه السلام: المؤذنون اطول الناس اعناقا يوم القيامة. صدق رسول الله

Rasûlullah (sav): "Müezzinler kıyamet günü insanların en uzun boyunluları olacaklardır" buyurduğu rivayet de sahih hadislerdendir.

2. Zayıf Olanlar

Ulucami'de levha olarak birden fazla yerde bulunduğu kaydedilen, ama şu anda yerlerinde bulunmayan 4 ve 5 numaralı hadisler;

الجنة تحت اقدام الأمهات

"Cennet annelerin ayaklarının altındadır" hadisi bu lafızlarla Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Câmi'* isimli eserinde ve daha sonraki kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁹ Rivayet bu haliyle halk arasında da meşhurdur.⁷⁰ Hadisin bu lafızlarla rivayet edildiği isnadın zayıf olduğunu kabul eden âlimler, anlam bakımından buna yakın lafızlarla başka hadislerin nakledildiğine işaret etmektedirler.⁷¹ Zehebi bu hadisi, Musa b. Muhammed b. Ata ed-Dimyâti el-Belkâvî el-Makdisî'nin hayatını yazarken, münker ve hadis uyduran biri olduğuna dair görüşleri naklettikten sonra, onun rivayetlerine örnek

⁶⁷ Müslim, Mesâcid, 150; Nesâî, İftitâh, 8.

⁶⁸ İbn Huzeyme, *Sahih*, I, 273.

⁶⁹ Hadis bu lafızlarla Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Ahlakı'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, II, 231 ve el-Kuzâî, *age*, I,102'de isnadı ile birlikte yer almaktadır.

⁷⁰ Derviş el-Hût, *Esne'l-Metâlib*, 124.

⁷¹ Aclûnî, *Kesf*, I, 335.

olarak verir.⁷² Bu duruma bakarak hadisi mevzuât arasında sayan kaynaklar da vardır.⁷³

Başta tasavvuf çevreleri olmak üzere, halk arasında meşhur olan ve Ulucami'in doğu duvarında çok görkemli bir şekilde yazılı bulunan

رأس الحكمة مخافة الله

"*Hikmetin başı Allah korkusudur.*"⁷⁴ Mealindeki ifadenin de Hz. Peygamber'e nisbeti zayıftır.⁷⁵

Ulucami'de bulunduğu yer, hat, verdiği mesaj ve yakın tarihte başına gelenler itibariyle önemli bir metin olan;

قال النبي عليه السلام: السلطان ظل الله في الارض يأوى اليه كل مظلوم (صدق رسول الله)

"*Sultan yeryüzünde, her zulme uğrayanın kendisine sığınacağı, Allah'ın gölgesidir*" rivayetine, sahih kaynaklarda yer almasa da, bazı âlimler eserlerinde genişçe yer vermişlerdir.⁷⁶ Bu hadis tefsir kaynaklarında da istişhâd maksatlı yer almaktadır.⁷⁷ İsnadındaki metruk râvi sebebiyle hadis zayıf kabul edilmiştir.⁷⁸ Heysemî hadisin İbn Ömer rivayetinin isnadında Ebu Mehdî Saîd b. Sinan'ın bulunduğunu ve onun "metruk" olduğunu söylemiştir.⁷⁹ 'İlel alimlerinden Dârakutnî⁸⁰ hadisin rivayet kusuruna da işaret etmiştir. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî de bu hadis için "münker" ifadesini kullanmıştır.⁸¹

3. Uydurma Olanlar

Kazım Baykal'ın, Paye II'nin batı yüzünde var olduğunu kaydettiği, ancak şu anda yerinde bulunmayan;

الدنيا مزرعة الاخرة

"*Dünya ahiretin tarlasıdır*" mealindeki söz, anlam itibariyle doğru kabul edilmekle birlikte Hz. Peygamber'e aidiyetinde problem

⁷² Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, IV, 219-220.

⁷³ Zerkeşi, *et-Tezkira fi'l-Ehâdisi'l-Müştehra*, s. 192; Elbânî, *Silsiletü Ehâdisi'd-Daife*, II, 59.

⁷⁴ Kelabâzî, *Bahru'l-Fevâidi'l-Meşhûr bi Meâni'l-Ahbâr*, s. 326; Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, I, 470; Kuzâî, *age*, I, 100.

⁷⁵ bkz. Derviş el-Hût, *age*, s. 155.

⁷⁶ Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, VIII, 162; Şuabu'l-İman, VI, 15; Zerkeşi, *age*, s.173.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, X, 110.

⁷⁸ bkz. Makdisî, *Zahîratu'l-Huffâz*, III, 1492.

⁷⁹ Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, V, 355.

⁸⁰ Dârakutnî, *el-İlel'ü'l-Varide fi'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye*, XII, 138.

⁸¹ Elbânî, *Silsiletü Ehâdisi'd-Daifa*, IV, 160.

bulunmaktadır. İmam Gazâlî'nin İhyâu Ulûmi'd-Dîn isimli eserinde de yer alan⁸² bu rivayete⁸³ sahih hadisler arasında rastlanılmamaktadır.⁸⁴ Dünya ahiret ilişkisi ve dünya hayatının değerlendirilmesinin yapıldığı metinlerde, hadis olarak değil de bu dengeyi ortaya koyan bir söz olarak yer verilmektedir.⁸⁵ Bazı kaynaklarda meçhul sığa ile hadis imajı verilerek nakledildiği de görülebilmektedir.⁸⁶ Halk arasında çok meşhur olan bu sözün, merfu⁸⁷ ve sağlam bir isnadına ulaşamamıştır.⁸⁸ Toplumda hadis olarak bilinen meşhur bir ifade olmakla birlikte, sahih bir isnadı bulunmamaktadır. Bazı âlimler hadis olmadığı kanaatinde dirler.⁸⁹

Açıkça Hz. Peygamber'e izafe edilen ve kuzey kapısından girişte sağ tarafta kuzey-batı köşesi istikametindeki payenin kuzey yüzünde yazılı olan,

قال النبي عليه السلام: من حسن كتابة دخل الجنة

"Yazısını güzelleştiren cennete girer" mealindeki söze de hadis kaynaklarında ulaşamamıştır.

Günlük hayatta kullanılmasına ve sahih bir hadis zannedilmesine rağmen, hadis olmayan lafızlardan Ulucami'nin yazılarında da görülebilmektedir. Örneğin kuzey duvarında yer alan;

عجلوا بالصلاة قبل الفوت وعجلوا بالتوبة قبل الموت

rivayeti, sahih kaynaklarda yer almamaktadır.⁹⁰ Elbâni bu rivayet için: "Anlamı sahih ama kendisi mevzûdur" ifadesini kullanmıştır.⁹¹

Minber kulesinin tepesinde doğu tarafta bulunan;

المؤمن في المسجد كالسمك في الماء والمنافق في المسجد كالطير في القفص

"Mü'min mescidde sudaki balık; Münafık ise mescidde kafesteki kuş gibidir." mealindeki rivayet de halk arasında hadis diye bilinen

⁸² Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV,19.

⁸³ Aclûnî, *age*, I, 412.

⁸⁴ Subkî, *el-Ehâdisü'l-leti fi'l-İhya ve lem Yecid lehâ es-Subki İsnâden*, s.356.

⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 230; Ali el-Kârî, *Mirkâtu'l-Mefâtih*, VII, 265; Mubarekfûri, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, VI, 151; Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, II, 440.

⁸⁶ Ali el-Kârî, *age*, IX, 144.

⁸⁷ Irâkî, *el-Muğni an Hamli'l-Âsâr*, II, 992.

⁸⁸ Ali el-Kârî, *el-Masnû'*, s. 134; Makdisî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa' fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa'*, s.133; Muhammed Derviş, *Esne'l-Metâlib*, s. 151.

⁸⁹ Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa' fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa'*, s.199; Âmirî, *el-Ciddu'l-Hasîs fi Beyâni mâ leyse bi Hadîs*, s.101.

⁹⁰ Sâğânî, *Mevzûât*, s. 37; Makdisî, *Tezkiratü'l-Mevzûât*, s. 37; Elbâni, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Da'ifa ve'l-Mevzû'a*, I, 174.

⁹¹ Elbâni, *age*, ay.

sözlerdendir. Bu rivayetle ilgili olarak Aclûnî şu açıklamayı yapmıştır: "Her ne kadar hadis diye meşhur olsa da bunun hadis olduğunu bilmiyorum. Malik b. Dinar'ın sözüne benziyor."⁹²

Kible duvarında yer alan;

اتق شر من احسنت اليه

"Kendisine iyilik yaptığın kişinin şerrinden sakın" mealindeki metin, bazı insanlar tarafından hadis olarak da nakledilir. Sözün Hz. Ali'ye veya eskilere ait darb-ı mesel olduğu görüşü de ifade edilmektedir.⁹³ Araplar arasında meşhur bir atasözü olduğu da ifade edilmektedir.⁹⁴ Bazıları bu söz: "Yaptığın iyilikleri başa kakma! İyilik yaptığın kimseyi minnet altında bırakmaya kalkıştıysan, sana karşı kin ve nefret duymasına sebep olursun"⁹⁵ şeklinde yorumlamaktadırlar. Bu yorumu yaparken de, sözün Hz. Peygamber'e nispetini ön plana çıkardıkları anlaşılmaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Hız. Peygamber'in vefatından sonra her yüzyılda hadis ilmine farklı ve bir öncekini tamamlayan hizmetlerin yapıldığını söylemek mümkündür. Osmanlılar zamanında ise, örgün öğretim kurumları olan medrese ve daru'l-hadislerin yanında camiler de etkin bir şekilde kullanılarak, hadis ve sünnetin topluma ulaştırılmasına gayret edilmiştir. Böylece dinin iki temel kaynağı Kur'an ve Sünnet, her fırsatta toplumun dikkatine sunulmuştur. Özellikle şehirlerin büyük camileri, mimarilerinin yanında; duvarlarında yer alan yazıların şekliyle hat sanatının inceliklerini, içeriği ile de topluma verilmek istenen mesajları yansıtan ayet ve hadislerle süslenmiştir. Bu uygulamayla elde edilmek istenen maksadın, büyük ölçüde hadis öğretimini yaygınlaştırma ve ibadetlerin yanında sosyal hayatı konu alan Nebevî kültürü toplumun her kesimine ulaştırma çabaları olduğu düşünülebilir.

Öyle anlaşılıyor ki, Bursa Ulucami paye ve duvarlarında yer alan levha ve yazılar, şu anda mevcut olanlardan ibaret değildir. Depremler, yangınlar ve benzeri tabii afetler sebebiyle camilerin binaları gibi içerisindeki yazılar da zarar görmüştür. Buna ilaveten kendi kültüründen kopuş ve değer yargılarına karşı özensizlik gibi

⁹² Aclûnî, *age*, II, 294.

⁹³ Şevkânî, *el-Fevâidu'l-Mecmûa' fi'l-Ehâdîsi'l-Mevzû'a*, s.83; Fettenî, *Tezkiretü'l-Mevzûât*, s. 69; Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfû'a*, s. 80; Kāvukcî, *el-Lü'lü'l-Mersû fimâ la Asla lehu ev bi Aslihî Mevzû*, s.32; Âmirî, *el-Ciddu'l-Hasîs*, s. 38.

⁹⁴ bkz. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyan*, V,71.

⁹⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmü'l-Kurân*, VIII, 208.

kusurların, kültür ve medeniyet adına tarihe şahitlik edecek cami yazılarının kaybolmasında veya tahrip edilmesinde kısmî etkisinin olduğu da anlaşılmaktadır.

Ulucami'nin payelerini ve duvarlarını süsleyen hat yazılarında bulunan hadislerin konu analizi yapıldığında onların genellikle iman, ibadet ve sosyal hayatla ilgili oldukları görülmektedir. Allah'ın varlığı ve birliğini, Hz. Muhammed (sav)'in Allah'ın kulu ve Rasûlü olduğunu işleyen iman hadisleri; cami, cemaat ve bilhassa cemaatle namaz sırasında söylenenleri içeren ibadet hadisleri; yakınlardan başlamak üzere insan ilişkileri alanındaki davranışları öğreten ahlak hadisleri olarak üç ana grupta toplanabilir. Bunlar arasında caminin doğu kapısından çıkanların rahatlıkla görebileceği mesafe ve ebatta "*Sen yüce bir ahlak üzeresin*" ayetinin doğu kapısının sağında; "*Mü'minlerin imanı en kâmil olanı ahlakı en güzel olanıdır*" hadisinin de büyük bir levha halinde solunda yer alması, özel bir anlam ifade etmektedir. Ayrıca Ulucami'nin özelliği dikkate alınarak yönetim - halk arasındaki ilişki ve sorumluluk paylaşımını içeren rivayetlerin varlığı dikkat çekmektedir.

Duvarlarda ve payelerde yazılan hadislerin tamamında özgün bir sistem uygulandığı söylenemeyebilir. Ancak yazıldığı yer itibariyle bazı hadislerin vermek istediği mesaja uygun yerler seçildiği görülmektedir. Bu aynı zamanda hadis seçiminde de bir maksadın olduğu anlamına gelir. Örneğin "ezan okumanın ve okuyan kişinin fazileti" ile ilgili hadislerin müezzin mahfeline, "Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir. Bütün mazlumlar ona sığınurlar" hadisinin mihrap ile sultan mahfeli arasına kible duvarına, hem sultanın hem de halkın rahatlıkla okuyabileceği bir hizaya yazılması oldukça anlamlıdır.

Cami içerisinde yer alan hadisler sıhhat açısından değerlendirmeye tabi tutulduğunda hadis ıstılahında "sahih, hasen, zayıf ve uydurma" diye isimlendirilen her gruptan hadis bulunduğu görülür. Bu noktadan hareketle, rivayetlerin sıhhatinden ziyade vermek istediği mesajın öncelendiği neticesine ulaşmak mümkündür.

Camide yer alan rivayetlere yazı şekli ve konu bütünlüğü açısından bakıldığında, hepsinin aynı dönemde ve tek elden yazılmadığı, farklı hattâtlar tarafından muhtelif zamanlarda kendi zevk ve anlayışlarına göre seçildiği anlaşılmaktadır. Hadislerin seçiminde daha ziyade yaşanan dönemin öncelikleri dikkate alındığı kanaati oluşmaktadır.

Bibliyografya

- Abdullah İbnü'l-Mubarek el-Mervezî, *ez-Zühed*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.
- Abdu Rabbi'n-Nebî, *Düstûru'l-Ulemâ ev Câmiu'l-Ulûm fî Istulâhâti'l-Fünûn*, (I-IV), 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000.
- Abdurrazzak Ebu Bekir Abdurrazzak b. Hemmâm, *el-Musannef*, (I-XI), thk. Habiburrahman el-Azamî, 2. Baskı el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, (I-II), 3. baskı, Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1352.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (I-VI) 5. Baskı el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1985.
- Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa' fi'l-Ehâdîsi'l-Mevzû'a*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1371/ 1971.
- _____, *el-Masnû'*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Müessesetü'r-Risâle, 2. baskı Beyrut 1398.
- _____, *Mirkâtu'l-Mefâtih*, (I-XI), 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.
- Ali el-Mutteki el-Hindî, *Kenzu'l-ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, 5. Baskı Müessesetü'r-risale, 1401/1981.
- el-Âmirî Ahmed b. Abdulkerim el-Ğazzî, *el-Ciddu'l-Hasîs fî Beyani ma leyse bi Hadîs*, thk. Fevvez Ahmed Zemreli, Daru İbn Hazm, Beyrut, ty.
- Baykal, Kazım, *Bursa'da Ulucami*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1950.
- _____, *Bursa ve Anıtları*, 3. baskı, Bursa 1993.
- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. El-Huseyn, *Şuabu'l-İman*, (I-XIV) thk Dr. Abdulali Abdulhamîd Hâmid, 1. Baskı Mektebetu'r-Ruşd, Riyad, 1423/2003.
- _____, *el-Esmâ ve's-Sifât*, (I-II) thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşedî, 1. baskı Mektebetü's-Sevâdi Cidde ty.
- _____, *es-Sünenü'l-Kübrâ ve fî Zeylihi el-Cevheru'n-Nakî*, (I-X), 1 baskı Haydarâbâd 1344, X, 192.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, (I-VI), Thk. Mustafa Dîb el-Boga, 3. baskı, Daru İbn Kesîr Yemame Beyrut 1407/1987.
- Dârakutnî, *el-Ilelü'l-Varide fi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*, (I-XV) Thk. Mahfuz Abdurraman Zeynullah, 1. Baskı Riyad 1405/1985.
- Ebu Davud et-Tayâlisî, *Müsned'u Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, (I-IV) Thk. Dr. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı Dâru Hırc 1419/1999.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (I_X) İstanbul 1314.

- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, Çağrı yay. İstanbul 1981.
- Ebû Avâne, Yakub b. İshak el-İsferâinî, *Müsned*, (I-V), Daru'l-Marife, Beyrut, ty.
- Ebu Ya'la Ahmed b. Ali el-Mavsîlî, *Müsned*, (I-XIII) thk. Hüseyin Selim Esed, Daru'l-Me'mûn, Dimeşk, 1404/1984.
- Elbânî Muhammed Nâsıruddîn, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Da'ifa ve'l-Mevzû'a*, (I-XIV) Riyad 1412/1992.
- Fettenî, Muhammed Tahir b. Ali, *Tezkiretü'l-Mevzûât*, 3. Baskı, Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1399.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, (I-IV), Dâru'l-ma'rifê, Beyrut, IV,19.
- Hakîm Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Resûl*, (I-IV), thk. Abdurrahman Umeyra, Dâru'l-cil, Beyrut 1992.
- Hâkim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, (I-IV) thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.
- Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li Ahlakî'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, (I-II) thk. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut 1403.
- Hattâbî, *Şe'nü'd-Duâ*, Thk. Ahmed Yusuf ed-Dakkâk, 1. Baskı Dâru'l-Me'mûn, 1404/1984.
- Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, (I-X), Dâru'l-fikr, Beyrut 1412.
- Humeydî, Muhammed b. Fettûh, *el-Cem'u Beyne's-Sahîhayn el-Buhârî ve Müslim*, (I-IV) thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, 2. baskı, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1423/2002.
- Hût, Muhammed Derviş, *Esne'l-Metâlib fî Ehâdisi Muhtelifi'l-Merâtib*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1403/1983.
- Irâkî Ebû'l-Fazl, (ö. 806/), *el-Muğni an Hamli'l-Âsâr*, (I-II) thk. Eşref Abdulmaksûd, 1. Baskı Mektebe Taberiyye, Riyad, 1415/1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, (I-XIV), Dâru'l-Marife, Beyrut ty.
- İbn Hıbban, Ebû Hatim Muhammed b. Hıbban b. Ahmed el-Bustî, *Sahih*, (I-XVIII), Thk. Şuayb el-Arnâvut, 2. baskı, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1414/1993.
- İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, (I-II), Thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî, Dâru İhyâ't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1975.
- İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkik fî Ehâdisi'l-Hilâf*, (I-II) 1. Baskı Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415.
- İmam Malik, *el-Muwatta*, (I-II) thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî, Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1951.

- İşbili, Ebu Muhammed Abdullah, *el-Ahkâmu's-Şeriatî'l-Kubrâ*, (I-V), Thk. Ebu Abdullah Hüseyn b. Ukkâşe, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 1422/2001.
- Kāvukcî, Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. Halil, *el-Lü'lü'l-Mersû fîmâ la Asla lehu ev bi Aslihî Mevzû*, Thk. Fevvez Ahmed Zemrelî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1415.
- Kelabâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebû İshak, *Bahru'l-Fevâidi'l-Meşhûr bi Meânî'l-Ahbâr*, Thk. Muhammed Hasan İsmail – Ahmed Ferid el-Mezîdî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmu' li Ahkâmi'l-Kurân*, (I-XX), Thk. Hişâm Semîr el-Buhârî, Dâru âlemil kutub, Riyad 1423/2003.
- el-Kuzâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selame b. Cafer, *Müsnedü's-Şihâb*, (I-II) Thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1407/1986.
- Makdisî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa' fi'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a*, Thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, 3. baskı, Dâru'l-Varrâk Riyad 1419/1998.
- Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, (I-II), 2. baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1403, (Abdurrâzzak'ın el-Musannaf isimli eserinin sonunda).
- el-Mubarekfürî, Ebû'l-Alâ Muhammed b. Abdurrahman, *Tuhfetü'l-Ahvezi*, (I-X), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahih*, (I-V), Thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî, Dâru ihyâ't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1954.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (I-VI), thk. Abdulğaffâr Süleyman el-Bendârî, Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye Beyrut, 1411/1991.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb*, (I-XXXII) 1. Baskı, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1421/2000.
- Sa'lebî, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *el-Keşf ve'l-Beyan*, (I-X) Thk. Ebu Muhammed b. Âşûr, 1. Baskı Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2002.
- Subkî, Tâcuddîn b. Ali, (ö.771/), *el-Ehâdisü'l-letî fi'l-İhya ve lem Yecid lehâ es-Subkî İsnâden*, Thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî ve Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, 2. Baskı, Hicr, 1413.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevâidü'l-Mecmûa' fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, thk. Abdurrahman Yahya el-Muallimî, 3. baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1407.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cem's-Sağîr*, (I-II) Thk. Muhammed Şekkûr Mahmud, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985.

- _____, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, (I-XX), Thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefi, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul, 1404/1983.
- _____, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, (I-X), thk. Tarık b. Ivazullah Muhammed ve Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1415.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, (I-V), Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1938
- Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Mizânu'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, (I-IV), Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.
- Zerkeşî, Bedrüddin Ebu Abdillâh, *et-Tezkira fi'l-Ehâdisi'l-Müştehirâ*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.
- Zeyla'î, *Tahricü'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, (I-IV), Thk. Abdullah b. Abdurrahman b. Es-Sa'd, 1. baskı, Dâru İbn Huzeyme, Riyad, 1414.

